

УДК 330.837.

МОРОЗ

Олег Васильович

доктор економічних наук

ovmorozz@ukr.net

СЕМЦОВ

Володимир Михайлович

кандидат економічних наук

vova_sem@rambler.ru

МАНДЗЮК

Наталія Федорівна

здобувач

МЕТОДОЛОГІЧНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ ПОТЕНЦІАЛУ ТЕОРІЇ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

В статті розглянуто основні проблемні питання сучасної інституціональної теорії методологічного рівня. Звернено увагу на низькій прикладній цінності даної теорії, що пояснюється, в числі інших причин, неадекватним тлумаченням ключових, базових понять, насамперед таких як «інститут» і «інституція». Обґрунтовано принципову відсутність різниці між цими термінами. Окремо розглянуто питання невірної тлумачення поняття «інститут», які отримали надзвичайно широкого поширення у сучасній літературі. Запропоновано повернутися до визначального історично розуміння інституту як традицій, норм, звичаїв, що сформувалися у суспільстві впродовж тривалого періоду. При цьому зроблено головний акцент на прикладній реалізації теорії інституціоналізму, перш за все в обґрунтуванні моделей ринкового реформування в країнах із транзитивною економікою.

В статье рассмотрены основные проблемные вопросы современной институциональной теории методологического уровня. Обращено внимание на низкой прикладной ценности данной теории, что объясняется, в числе других причин, неадекватным толкованием ключевых, базовых понятий, прежде всего таких как «институт» и «организация». Обоснованно

принципиальное отсутствие разницы между этими терминами. Отдельно рассмотрен вопрос неверного толкования понятия «институт», которые получили чрезвычайно широкое распространение в современной литературе. Предложено вернуться к определяющему исторически пониманию института как традиций, норм, обычаев, сформировавшихся в обществе на протяжении длительного периода. При этом сделан главный акцент на прикладной реализации теории институционализма, прежде всего в обосновании моделей рыночного реформирования в странах с транзитивной экономикой.

The article describes the major issues of modern institutional theory methodological level. Attention is drawn to the low values of the applied theory that explains, among other reasons, inadequate interpretation of key, basic concepts, especially such as "institution" and "organization". Justified in principle no difference between these terms. Separately considered misinterpretation of the concept "institution", which received extremely widespread in contemporary literature. Asked to return to the institution and the historical understanding of how traditions, norms, customs, formed in the community over a long period. In this case, the main emphasis is made on the implementation of the application of the theory of institutionalism, especially in the validation of the model of market reform in countries with transitive economy.

Ключові слова: економічна наука, інститут, інституція, інституціональна теорія, практична цінність теорії.

Ключевые слова: экономические наука, институт, институция, институциональная теория, практическая ценность теории.

Key words: economic science, institute, institution, institutional theory, the practical value of theory.

ВСТУП

В останні роки у наукових публікаціях все частіше почали посилюватися – наприклад [1] - акценти стосовно того, що економічна теорія має все менше

можливостей пояснити реалії життя. Це водночас ставить під сумнів адекватність як традиційних теорій, так і поширених схем змістовного розташування цих теорій, наприклад в рамках історії економічних вчень як окремого напряму наукових досліджень. Останній, як відомо, із 70-х рр. XX ст. претендує на досить чітке визначення місця і змісту таких теорій, при чому таке визначення носить в цілому універсальний характер у світовій науці, прикладом чого можуть бути роботи [2-3].

Погоджуємося із тим, що пояснити останні зміни у світовій економіці за допомогою апарату тієї чи іншої теорії непросто. Але для цього є, очевидно, об'єктивні причини, а завдання економічної науки саме і полягає у корегуванні традиційних теоретичних постулатів. В даному разі дотримуємося позиції В.Леніна, означеної у роботі «Матеріалізм та емпіріокритицизм» [4], про те, що – перефразовуючи – реальність є безмежною, але її принципово можливо вивчити. В даній статті хотіли б зосередити увагу на тій негативній ролі у де систематизації наукових економічних уявлень, яка належить тим формам інтелектуального комплексу, що частіше всього називається «теорією інституціоналізму».

Історичний ракурс питання може бути представлений у наступному: дана теорія датується більшість підручників [2-3] із 1899 р. після появи у світ робіт Т.Веблена [5]. Основу нової теорії склала теза про визначальну роль інститутів/інституцій у сутності та регулюванні економічних відносин. У найзагальнішому описі інститути – це норми, традиції, звички, які склалися у суспільстві впродовж тривалого періоду. У 20-30-х рр. XX ст. на основі робіт загаданого автора, а також У. Мітчела та Дж. Коммонса [2-3, 6] формується етап т.з. «американської» школи інституціоналізму. Після II світової війни сукупність даних поглядів було трансформовано у етап «неоінституціоналізму», який представлено великою кількістю різних, на нашу думку, теорій. На даний час в економічній теорії має місце т.з. етап «постінституціоналізму», який представляє собою знову ж таки симбіоз великої низки достатньо різних теоретичних концептів.

Загалом теорія інституціоналізму традиційно позиціонується як окрема, альтернативна економічна теорія; водночас ця теорія широко розглядається у соціології, політології, філософії. Її альтернативність афішована визнанням детермінантної ролі інститутів/інституцій, вплив та роль яких і визначає характер економічних відносин на відміну від політекономічних чи неокласичних уявлень. На даний час (і так було і раніше) теорія інституціоналізму розвивається – умовно кажучи – паралельно – до інших течій і теорій. Серед таких інших теорій головною є узагальнена теорія капіталістичного суспільства, яка і визначає сутність класичної політекономії, неокласики, неолібералізму, інших доктрин державного регулювання та ін. Звідси дискусія про адекватність детермінантних в історії економічної науки теорій найчастіше зводиться до альтернативності ринкових та інституціональних їхніх інтерпретацій. У чому ж суть проблеми як ми її бачимо?

Загальна постановка питання полягає у тому, що інституціональна (в літературі використовують також термін «інституційна») теорія протиставляється як така, яка дійсно може пояснити вади існуючого суспільства – тобто капіталістичної системи, домінуючої сьогодні у світі, і, відповідно, цього не можуть пояснити ринкові теорії класики і неокласики. Може пояснити тому, що має своєрідну методологію – тобто логіку пізнання, яка, як вже згадувалося, відштовхується від першопричинної ролі інститутів. Проблема є полягає у тому, що, на нашу думку, історично дана теорія, маючи широкий, як вважаємо, спектр пояснювального комплексу, мала і продовжує мати невиправдано низький рекомендаційний потенціал. Більше того, цього вона не може зробити (у такому вигляді який має на даний час) в силу відсутності необхідних елементів теорії як такої. Однак, на фоні відсутності результативності, ця теорія набуває шаленої популярності останнім часом переважно у псевдонауковій формі. А це вже реально шкодить.

МЕТА РОБОТИ

Визначити базові поняття інституціоналізму та дослідити основні проблеми

трансформації інституційної теорії у вітчизняній економіці.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Теоретичною та методологічною основою статті стали теорії інституціоналізму та інституційних змін, праці вітчизняних і зарубіжних наукових шкіл. Під час написання статті використовувалися такі основні методи: ретроспективного аналізу та синтезу, індукції та дедукції, наукової абстракції та ін.

РЕЗУЛЬТАТИ

У сучасній економічній літературі важко знайти більш популярне питання аніж інституціоналізм. Окрім згаданих вище, до найбільш відомих, хрестоматійних вже сьогодні наукових праць із інституціоналізму найчастіше відносять роботи Д. Норта, Р.Коуза, Дж.Бьюкенена, О. Вільямсона та ін. Загалом в Україні зокрема активно захищаються дисертації із цього напрямку – наприклад О.О.Прутською, О.Г.Шпикуляком, В.А. Мамчуром, М.В. Дубініною, Т.В. Усюк та ін. Проблемні питання інституціональної теорії активно вивчаються цілим рядом інших вітчизняних дослідників. Дуже ґрунтовною виглядає школа російських інституціоналістів, представлена роботами Г.Клейнера, О.Аузана, В. Тамбовцева, О. Шастітка, О. Іншакова та ін. Цей перелік є далеко неповним.

Тематика робіт є доволі різною. Частина цих робіт дійсно вражає глибоким змістом, але може бути зведеною до наступного: 1) вади теорії капіталістичного розвитку (в даному разі ми її узагальнюємо як єдине ціле) полягають у тому, що така не бере до уваги роль інститутів; 2) проблеми неефективного (чи недостатньо ефективного) процесу побудови ринкових відносин у країнах третього світу викликана саме ігноруванням ролі місцевих інститутів; 3) у деяких випадках – наприклад російських вчених – робиться спроба виправдати альтернативний до «західного» шлях розвитку в силу наявності якихось національних інституційних відмінностей. За всієї цікавості підходів і аргументів все ж таки вважаємо даний напрям розвитку наукової думки – у тому вигляді який він має - скоріше хибним.

В даній статті ми хотіли зосередитися на окремих, найбільш, як вважаємо, яскравих моментах означеного, а саме: 1) питання наявності практичної цінності теорії; 2) визначенні базових понять; 3) дійсного тлумачення змісту категорії «інститут».

Щодо наявності практичної цінності. Історія економічних вчень свідчить про низьку практичну цінність теорії інституціоналізму. Якщо ідеї А.Сміта – як би до них не ставилися – було реалізовано у ринкову теорію та реальне і саме ефективно в історії цивілізації суспільство, побудоване на ринкових відносинах, то теорія інституціоналізму подібних прикладів не має. Так, її фундатор – Т. Веблен – пропонував сценарій технократичної революції, за яким влада у світі перейде до інженерів – реалістичність цього на початку ХХ ст. сприймалася приблизно аналогічно як і зараз. За прогнозами Національного бюро прогнозування – т.з. «Гарвардського барометру», очолюваного У. Мітчеллом, у 1929 р. США і весь світ очікувало економічне зростання, проте через 3 місяці наступила Велика депресія. Теорії «народного капіталізму», за якими капіталізм другої половини ХХ ст. вважався таким, що побудований на володінні переважаючої частки активів середнім класом, так і не отримали належного статистичного підтвердження.

З іншого боку, на наше переконання, практична реалізація ідей робіт Д.Норта, О.Вільямса та переважної більшості інших зарубіжних інституціоналістів завжди залишалася проблемною. Модель інституційних змін в інтерпретації Д. Норта навряд чи взагалі може бути реалізованою взагалі. Щодо здобутків російської школи інституціоналізму, то - за всієї уваги на дуже цікавих ідеях – складається враження, що головною метою цих робіт є обґрунтування об'єктивності специфічного розвитку Росії, що є скоріше політичними акцентами. Більше того, як свідчить аналіз літератури, всі фактори, що не вписуються у неокласику, автоматично відносяться до інституціоналізму, навіть якщо це не має достатньої аргументації.

Якщо розглядати вітчизняний досвід, то хотіли б загострити увагу на відсутності серйозного наукового вкладу у вирішення самої актуальної проблеми

України – підвищення ефективності ринкового реформування як у загальному, так і галузевих аспектах. Це є особливо важливим тому, що негативний досвід реформ можна пояснити перш за все впливом інституційних факторів – із даним твердженням, що широко представлено у роботах [7] – ми згодні. Натомість стверджуємо, що дійсного наукового обґрунтування реформ, яке б враховувало інституційні фактори, на пострадянському просторі і досі не створено. Складається враження, що більшість існуючих розробок носить кон'юнктурний характер. Наприклад, окремими авторами до інституцій віднесено «установчі документи підприємств», «інструкції органів самоврядування» [8, с.9], або ж «зелений туризм» та сертифікаційне управління якістю [9, с.11], іншими оцінено зміни інститутів ринкової інфраструктури за кількістю елеваторів і овочесховищ [10, с. 10] чи кількість законодавчих та нормативних документів [9, с. 17]. На нашу думку, таке вільне тлумачення терміну «інститут» та всього що із ним пов'язано призводить щонайменше до підміни понять.

Є виключення із цього правила. Так, на наше глибоке переконання, роботою інституційного змісту, в якій беззаперечно представлено реалістичні пропозиції по вдосконаленню економічного середовища, були і залишаються роботи Ернардо де Сото [11]. Важливим оцінюємо вклад у загальну теорію фірми та моделювання її поведінки на ринку теорію Р.Коуза [12]. В свою чергу, вважаємо, що дослідження Дж. Коммонса, які значною мірою визначили принципи американського законодавства, слід віднести насамперед до напряму правових наукових пошуків, а не інституціональних.

Таким чином, доведення цінності інституціональної теорії потребує наукового підтвердження саме у руслі підтвердження її практичної цінності, для чого необхідні відповідні дослідження. При цьому предмет і об'єкт ринкових реформ в Україні є чи не найкращою сферою втілення зазначеної теорії.

Щодо визначення базових понять. Найбільш проблемним виглядає питання тлумачення категорій «інститут» та «інституція», про що активно свідчить періодика [13-20]. Вражає величезна кількість праць із даного питання, в

яких наводиться по формі різні тлумачення інститутів і інституцій: як приклад – [13, 15, 18, 20]. В численних працях доводиться різний зміст даних понять, причому у різній варіації, тоді як у деяких роботах має місце також твердження про їхню синонімічність. У ряді робіт [13, 20] акцентовано увагу на історичних помилках у вигляді невірною перекладу робіт Т.Веблена на українську та російську мови, які визначили підміну понять та їхнє поширення у подальшому: так, за оцінками [16], у західній літературі як правило поширеним є термін «інституції», тоді як у російських – «інститут», а в українських – спостерігається поєднання обох. Акцентовано також увагу на неточних перекладах термінів загалом.

Так, М.Кармазіною та ін. наголошено [13], що термін «інституція» історично сформувався як синонім підручника, бо саме так називався такий у Давньому Римі. Звідси інституція і інститут є різними поняттями. Аналогічною точки зору дотримуються такі автори як Н.Фоміцька [17], І.Ажаман [19], Т.Коць [14], О.Іншаков та Д.Фролов [16, 18], а також цілий ряд інших. Натомість М. Дубініною інституції як окрема категорія не виділяються [9]. В свою чергу, О. Мазур [20] та ряд інших авторів вважають це синонімами.

Може виникати питання наскільки важливим є уточнення наявності різниці між згаданими термінами. Згодні із О.Іншаковим [18] щодо того, що у науці не може бути синонімів, а також щодо того, що для інституціональної теорії головною проблемою є відсутність уніфікованої системи категорій – насамперед стосовно термінів «інститут» і «інституція». Так, якщо у літературі існують терміни «інститути» та «інституції», то вони повинні мати різне значення. Слід підкреслити, що всі описи даних понять зводяться до представлення змістовного зв'язку між ними. Наприклад, коли під інституціями розуміються традиції, звички і т.д., а під інститутами – суб'єкти-носії економічних відносин – фірми, домогосподарства, банки, корпорації і т.д. [18-19], або ж інші, як правило протилежні схеми змістовного підпорядкування [15].

В свою чергу вважаємо, що питання ієрархії інститутів, яке ми особисто

вважаємо логічним, повинно вирішуватися в межах самого терміну «інститут» без залучення додаткових на зразок «інституцій». Так, дослідження мережі Інтернету та доступних словників дозволило зробити таке твердження: і у російському, і у українському мовному інформаційному просторі терміни «інститут» (*institutum*) і «інституція» (*institutio*) переводяться із латинської дуже широко – більш ніж 20 варіантами. Окремі з них явно не входять до економічних питань, наприклад термін «імідж». Однак, в обох випадках переклади містять такий однаковий набір тлумачень як «певний порядок, устрій, звичай, принцип, образ життя чи дії, звичаєве право та ін.». Ця інформація не надає жодних підстав виокремити ці терміни як різні. Єдиний по своєму важливий момент щодо інституцій – це наявність такого змісту як «вчення, настанова». Звідси інституція може тлумачитися як набір інститутів, який приводяться як настанова у навчальному процесі для будь-якої аудиторії – юристів, філософських шкіл тощо. Тому вважаємо, що переклади цих термінів, на які посилаються або наводять деякі автори, наприклад [17], є щонайменше неточними.

Досить поширеним при уточненні якихось термінів звертатися до словників та енциклопедій. Проте у даному випадку це особливого сенсу не має. Так, у словнику "Російської мови" Ожегова С. І. терміну «інституція» не наводиться взагалі, а «інститут» тлумачиться як «... сукупність норм права у будь-якій області суспільних відносин» (*кін. цит.*) [21, с. 244]. В українськомовному Словнику іншомовних слів [22, с. 285], навпаки, наводиться термін «інституція» як назва елементарного підручника римського цивільного права, а «інститут» - абсолютно ідентично до вищенаведеного визначення у редакції С. Ожегова; до цього слід додати, що на цій же сторінці наводиться визначення «інституціоналізму» як «... вульгарні течії в американській політичній економії ХХ ст.» (*кін. цит.*) [22, с. 285]. У російськомовному виданні Словника іншомовних слів «інституції» також розуміються як елементарні підручники права, а «інститут» як певна організація суспільної діяльності і соціальних відносин, яка охоплює в себе норми життя суспільства [23, с. 200]. Як бачимо, орієнтація на такі

джерела не тільки не вирішує суть питання, а ускладнює його.

Вище викладене означає, на нашу думку, наступне: ніякого змістовного відмінностей між термінами «інститут» і «інституція» не існувало і не існує. У першому так би мовити – давньоримському – варіанті «інституція», очевидно, було застосовано як сукупність інститутів, зведених в окремому навчальному посібнику. При цьому «термін «підручник» не має нічого спільного із «інституцією» так само, як назва «Вища математика» не є синонімічною до терміну «підручник», який саме так названо. Наголошуємо також на тому, що ми не знайшли перекладу на латинь слова «підручник» взагалі, і у даному разі допомога відповідних фахівців була б явно не зайвою. Можливо, «інституція» на латині означала у давні часи лише форму множини, тобто сукупності інститутів.

Лінгвістичного вирішення вимагає наявність термінів «інституціональний» та «інституційний». На нашу думку, це є одним і тим же. Для лаконічності є сенс використовувати термін «інституційна».

Якщо ж ми повернемося до питання тлумачення термінів зарубіжними дослідниками, то ситуація є, як вважаємо, аналогічною: наявною є неточність перекладу та невірне тлумачення. Згодні із О.Іншаковим та ін. авторами щодо невірного тлумачення даних термінів у роботах, зокрема, того самого Т.Веблена та Д.Норта [24], детальний аналіз чого представлено у роботах [13, 18]. Наявність у останнього звання лауреата Нобелівської премії із економіки не надає права на інше тлумачення давньоримського терміну.

Окремим питання у руслі дискусії є співвідношення термінів «інститут» і «організація». На нашу думку, будь-яке тлумачення інститутів як організаційних структур є невірним. Інститути дійсно бувають формальними і неформальними. При цьому реалізація будь-яких інститутів у вигляді певних організаційних форм (держави, сім'ї, мафіозних структур і т.ін.) є процесом формалізації інститутів. Будь-яке відхилення від цієї схеми призводить знову ж таки до підміни понять та змістовного «глухого кута» у дослідженні дійсної ролі інститутів в економіці та будь-де загалом.

Щодо дійсного тлумачення змісту категорії «інститут». О.Катигрובה стверджує [15], що основною причиною великої кількості поглядів на тлумачення інституцій є складність та багатогранність даної категорії, а також існування різних методологій до її визначення. Така ситуація є неприйнятною. Базовий термін повинен мати чітко визнане тлумачення, а методологія – логіка пізнання – може мати варіації з огляду, наприклад, опису ролі інституту (його економічної ціни) в економічній системі, якщо це є предметом економічної науки. Застосування різної логіки пізнання до тлумачення базового терміну є виправданим лише у тому разі, коли результатом стане нова дефініція, яка навіть лінгвістично буде іншою. Іншими словами, якщо термін «інститут», на думку окремих авторів, не може пояснити якісь економічні дисфункції, то у цьому разі повинен бути «відкритим» новий базовий термін.

Перш за все звертаємо увагу на наявності величезної кількості визначень «інститут», детальне аналізування чого наведено у роботах [13, 15, 18, 20]. Сам факт наявності такої великої кількості варіацій вже насторожує. Їхнє аналізування, вважаємо, є просто недоцільним з огляду на те, що у своїй переважній більшості вони лише спотворюють першоосновну визначення терміну «інститут». В даному разі наголошуємо на незамінності у науці принципу «першого визначення», що у теорії інституціоналізму, як виявилось, є більш ніж актуальним. Так, якщо у Давньому Римі під інститутом розуміли, як вже згадувалося, «певний порядок, устрій, звичай, принцип, образ життя чи дії, звичаєве право та ін.», то нічого іншого у ХХІ ст. розумітися просто не може. Звідси тлумачення інституту означає саме це у будь-які часи. Якщо є щось інше, повторюємо, воно повинно називатися по іншому.

Наголошуємо, що таке «спрощення» змісту терміну «інститут» водночас різко зменшує кількість проблемних питань стосовно можливості прикладного втілення самої теорії інституціоналізму. Відповідно, на нашу думку, значна частина проблемних питань щодо різних тлумачень інститутів вирішуються за рахунок їхніх типології та ранжування під єдиним терміном «інститут». Вдале

вирішення цього наведено у працях Клейнера [25], який окремо поняття «протоінститути»/«архетипові протоінститути» та інститути, а також О.Вільямсона [26], який виділяв 4 рівня інститутів («прабатьківські», інститути реалізації власності, інститути управління, інституції на рівні маржинальної оптимізації при вирішенні конкретних проблем тощо). Подальші дослідження у цьому напрямку представляються актуальними.

Так само неприйнятним є застосування присудку «соціальний» чи «економічний» стосовно інституту, що дуже часто має місце у літературі. Ці визначення є просто зайвими, бо інститут апріорі є соціальним та економічним водночас. Для пояснення зазначеного вважаємо за доцільне навести такі аргументи. Так, економічний аспект соціальної діяльності, а також економічні характеристики соціальної системи передбачає насамперед і в основному акцентуацію уваги на таких 2 моментах: 1) використання обмежених ресурсів; 2) розподіл (у т.ч. привласнення) обмежених благ. Тобто, з одного боку слід пояснити схему використання ресурсів, з чого може бути створено багатство цивілізації, а з іншого – його розподілу. Відповідно економіка розглядається як наука із використання та розподілу обмежених ресурсів, благ, де і ті, і інші мають економічну цінність. Дане визначення є хрестоматійним, наприклад [27-29] і навряд чи потребує окремого доведення.

При цьому перш за все хотіли б підкреслити, що і у виробництві благ. І у їхньому розподілі соціальний аспект фактично є невід'ємним від економічного і навпаки. Це уточнення представляється важливим з огляду на викладення у перебігу дискусії щодо сутності та ролі інститутів з огляду саме на соціальні та економічні характеристики як щось окреме чи навіть альтернативне. В обох випадках визначення терміну «економіка» - наприклад, за У. Джевонсом чи А.Маршалом [28-29] - ключовою є ознака обмеженості ресурсів і благ, а призначення цього напрямку дослідництва покликана забезпечити максимізацію багатства певної асоціації індивідуумів з врахуванням умов, в яких ця асоціація знаходиться; враховано при цьому і психологічний фактор, який традиційно

відноситься до інституціональних. Відповідно всі фактори, всі закономірності чи передумови, які можуть пояснити сутність процесів використання та розподілу обмежених цінностей, є апіорі економічними. Це уточнення також є важливим з огляду на перенасичення у публікаціях висловлень про «економічні» та «неекономічні» фактори в інституціональній теорії як щось різне чи навіть альтернативне. Пояснення нашої позиції щодо цього може бути зведеним до вищевикладених аргументів.

ВИСНОВКИ

Тривіальність викладених вище тез є схоластичною лише на перший погляд. Визначення базових понять по суті визначає ідентичність та оригінальність теорії, її потенціал щодо сприяння визначення змісту наявних проблем та формулювання пропозицій щодо можливих змін. Особисто вважаємо, що теорія інституціоналізму має величезний потенціал саме як унікальна за своїм методологічним змістом теорія, у т.ч. із доведенням практичної цінності. Проте дана теорія потребує певного переосмислення, іншими словами - очищення від зайвого. Так, як це не парадоксально з огляду на величезну кількість визначень, слід повернутися до об'єкту і предмету дослідження в рамках зазначеної теорії, уточнити базовий понятійний апарат, а також розв'язати нарешті питання адекватного оцінювання економічної ролі/ціни інституційних факторів. У зв'язку із вище зазначеним першочерговим завданням відповідної наукової школи є розроблення відповідних рекомендацій, які бути б визнані суспільством як корисні. Таким чином, дана теорія потребує насамперед відходу від теоретичних дискусій до конкретних розробок, здатних мати економічний, а звідси і соціальний ефект.